

Bobur QURBONOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Yaqin sharq tillari kafedrasini mudiri
E-mail:

SamDCHTI, (DSc), professor, D.Salohiy taqrizi asosida

ALISHER NAVOIYNING MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA TAZKIRACHILIK AN'ANASINING RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Tazkira uslubida ijod qilish asosan Movarounnahr va Xurosonda vujudga kelgan. Tazkirachilik maktabi ham uzoq yillar davomida ushbu mintaqada shakllangan va undan keyin tazkirachilik yangi adabiy san'at sifatida boshqa mintaqalarga tarqalgan. Tazkirachilik maktabi rivojlanganidan keyin adiblar orasida ushbu janrda ijod qilish an'ana aylandi va tazkiraviy asarning o'zi mavzu, mundarija, badiiy til va uslub jihatidan alohida shakllandi. Mazkur maqolada tazkirachilik maktabining shakllanishi va undagi Alisher Navoiyning mavqei yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tazkira, Movarounnahr, Xuroson, she'riyat, adabiyot, Jomiy.

РОЛЬ АЛИШЕРА НАВОИ В РАЗВИТИИ ТРАДИЦИИ ТАЗКИРИЗМА В МАВЕРАННАХРЕ И ХОРАСАНЕ

Аннотация

Творчество в стиле Тазкира зародилось в основном в Мавераннахре и Хорасане. Школа тазкиризма также формировалась в этом регионе в течение многих лет, а затем тазкиризм как новое литературное искусство распространился на другие регионы. После развития тазкирской школы творчество в этом жанре стало традицией среди писателей, а само тазкирское произведение сформировалось отдельно по тематике, содержанию, художественному языку и стилю. В этой статье освещается становление тазкирской школы и положение Алишера Навои в ней.

Ключевые слова: Тазкира, Мавераннахр, Хорасан, поэзия, литература, Джамии.

THE ROLE OF ALISHER NAVOI IN THE DEVELOPMENT OF THE TRADITION OF TAZIRISM IN TRANSOXIANA AND KHORASAN

Annotation

Creativity in the style of Tazkir originated mainly in Transoxiana and Khorasan. The school of tazkirism was also formed in this region for many years, and then tazkirism as a new literary art spread to other regions. After the development of the Tazkir school, creativity in this genre became a tradition among writers, and the Tazkir work itself was formed separately in terms of subject matter, content, artistic language and style. This article highlights the formation of the Takir school and the position of Alisher Navoi in it.

Key words: Tazkira, Transoxiana, Khorasan, poetry, literature, Jami.

Kirish. XV-XVI asrlarda ilm, adabiyot, san'at va boshqa sohalarda har tomonlama rivojlanish va o'zgarishlar yuzaga kela boshladi. Bu asrlarda adabiy hayot asosan Hirot, Samarqand, Tabriz va Buxoro shaharlarida rivojlandi. Mazkur shaharlarning har birida adabiy markazlar shakllangan edi va bu markazlar bir-birlariga doim raqobat ko'rsatib kelgan. Bular orasida Hirot adabiy markazi adabiyot sohasi bo'yicha eng namunali edi. Hirot maktabining asoschilari Mavlono Abdurahmon Jomiy va Mir Alisher Navoiylar forsiy-tojik va turkiy-o'zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar va yuzlab shogirdlarni tarbiyalab kamolotga yetkazganlar. XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab Hirotga turli shaharlar va mintaqalardan yosh ijodkorlar tahsil olish uchun kelib, Jomiy hamda Navoiydek buyuk insonlarning huzuriga tashrif buyurish, ulardan pand-nasihat olish va ularning imtihonlaridan o'tishni o'zlari uchun sharaflar deb bilardilar. Ular bu yerda o'z iste'dodlarini mukammallashtirardi, buyuk shoirlar she'rlariga naziralar aytardi va adabiy anjumanlarda bir-birlarining she'rlarini muhokama qilardi. Zayniddin Mahmud Vosifiy, Badriddin Hiloliy, Mavlono Hotifiy va boshqalar shular jumlasidandir.

XV- XVI asrlarda Samarqand, Buxoro va Tabriz adabiy muhitlari bir-birlari bilan yaqin munosabatda bo'lgan, ammo bu adabiy havzalar Hirot adabiy muhitiga nisbatan zaifroq edi. Hirotadagi adabiy muhit hattoki Iroq adabiy muhiti namoyandalari tomonidan ham ta'rif va tavsif etilgan. Albatta Hirot maktabining bu darajada yuksalishiga buyuk ustozlar Mavlono Jomiy va Hazrat Navoiyning xizmatlari katta bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Temuriylar Renessansi samaralaridan biri bo'lmish Hirot adabiy muhiti, Jomiy va Navoiy ijodkorlik maktablarining taniqli namoyandalari asarlarini o'rganish katta ilmiy-tarixiy jarayoni fanimizda ma'lum hodisa, ammo bu tarixiy davr xususiyatlari nihoyatda ko'pqirrali bo'lib, yangi tadqiqotlarni talab etmoqda. Xususan, Mavlono Jomiyning forsiy-tojik tilida yaratgan asarlari va Hazrat Navoiyning turkiy tilda yozgan asarlarini, shu muhitda faoliyat yuritgan boshqa mualliflarning ham forsiy-tojik tilida yaratilgan asarlari, tarjimalarini solishtirish va qiyoslab o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, qiyosiy adabiyotshunoslik yoki "komparativistika" deb nomlanmish fanning o'z talablari, mezonlari, metodik asoslari mavjud va bu hodisa tadqiqotchi uchun aniq bir yo'nalish belgilab beradi. Adabiyotshunos olim G.Xalliyeva qiyosiy tahlilning metodologik vazifalarini shunday belgilab beradi: "Qiyosiy tahlilning metodologik vazifasi shundan iboratki, qiyoslash, solishtirish jarayonida tadqiqotchi bir necha metod va usullardan foydalanadi. Buning natijasida uning nafaqat ob'yekt haqidagi bilimlari, balki hayotdagi ba'zi muammolarni hal qilishdagi empirik bilimlari, ya'ni tajribasi ham oshadi va amaliy faoliyati imkoniyatlari kengayadi"[1].

Tadqiqot metodologiyasi. Shuningdek, olim G.Xalliyeva qiyosiy tahlilning dunyoqarash vazifasi haqida so'zlar ekan, qiyosiy tahlilning qanchalik keng qamrovli bo'lishi aynan inson dunyoqarashi, bilimi va saviyasining darajalariga bog'liq. Sub'yektlarning dunyoqarashi ijtimoiy jamiyat dunyoqarashining boyishiga xizmat qilishini ta'kidlaydi [1].

Qiyosiy tahlilning baholovchi (akseologik) vazifasi esa, ko'p shakl va jihatlarida namoyon bo'lar ekan. Qanday asarlar qiyoslanishidan qat'iy nazar, til xususiyatlari yoki adabiy hodisa albatta baholanishi, ilmiy-nazariy xulosalar yaratilishi lozim ekan. "Shuning uchun ham qiyosiy tahlil akseologikdir", - deya qayd etadi olim, - ya'ni uning mazmunida o'zaro o'xshashliklari va tafvutlari nuqtai nazaridan qiyoslanadigan hodisalarning bahosi mujassamlashgan bo'ladi. Bu fandagi nazariy fikrlarni kengaytiradi va ayrim masalalar yechimida amaliy ahamiyat ham kasb etadi" [1]. Biz ishimizni tadqiqotchilikning aynan shu

mezonlari asosida amalga oshirishga va ilmiy xulosalarimizni shakllantirishda komparativistika fanining har bir ko'rsatmalarini nazarda tutishga harakat qildik.

Biroq Xuroson shayboniylar tomonidan ishg'ol etilganidan keyin Hirot adabiy markazi katta qiyinchilikka duch keldi. Buyuk adiblar va shoirlar o'z shaharlarini tark etib, Hindiston, Samarqand Buxoro, Toshkent, Tabriz kabi shaharlarga ko'chib borishga majbur bo'ldilar. Natijada Buxoro va Toshkent adabiy markazlari rivojlana boshladi. Har qanday mamlakatning ilm va madaniyat jihatidan rivojlanishi birinchi navbatda iste'dodli insonlarga bog'liq. Hirotan ilm ahlining boshqa mintaqalarga ko'chib borganlari bir tomondan Hirot adabiy muhitiga salbiy ta'sir yetkazgan bo'lsa, ikkinchi tomondan boshqa shaharlardagi ilm-fan rivojiga sabab bo'lgan.

Tahlil va natijalar. Adabiy manbalarda ta'kidlanishicha, Movarounnahr va Xurosondagi adabiy muhit bir paytda rivojlangan bo'lsa ham, bu ikki mintaqadagi adabiy hayot bir-biridan doim farq qilib turgan. Ko'plab manbalarda ta'kidlanganidek, Xuroson adabiy markazi Movarounnahr qaraganda she'riyat va adabiyot sohasi bo'yicha ancha rivojlangan bo'lgan. Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkisasi va Faxriy Hiraviy hamda Hakimshoh Qazviniy tarjimalarida ismlari zikr qilingan olimu shoirlarning katta qismi asosan xurosonlik ekanliklari bundan dalolat beradi. "Majolis un-nafois"dan joy olgan 480ga yaqin shoirlarning faqatgina 75 nafari Movarounnahrda bo'lib, ularning aksariyati asosan shoirlar emas, balki boshqa kasb va hunar bilan shug'ullanganlar [2]. Faxriy Hiraviy "Lato'yifnoma"da "Majolis un-nafois"dagi shoir va adiblardan tashqari yana 200ga yaqin shoir va she'riyatga moyil bo'lgan boshqa maslak vakillari ismlari keltirilgan bo'lib, ularning ham asosiy qismini hirotliklar tashkil etadilar. Hirotida ilm-fandan va adabiyotdan tashqari hunarmandchilik ham rivojlangan edi. Mazkur tazkiradagi shoirlarning 61 nafari hunarmandchilikning 29 turi bilan shug'ullanganlar [3].

Xurosonda ichki urushlar hamda tashqi kuchlarning bosqinchilik harakatlari kuchayganligi natijasida xalq katta qiyinchiliklarga duch keldi, xususan, hunarmandlarning ahvoli keskin og'irlashdi. Bu holat juda ko'p tazkiralarda va tarjimai holga bag'ishlangan asarlarda o'z aksini topgan. Ta'kidlash joizki, ushbu davrda Navoiy og'ir vaziyatga tushib qolgan hunarmandlar, shoirlar va adiblarga ko'maklashib turgan. Zayniddin Mahmud Vosifiy o'zining "Badoye ul-vaqoye" asarida o'sha davrning iste'dodli shoirlaridan biri Mavlono Hasanshoh hayotidan quyidagi voqeani yozgan: "Bir yili Hirotida qish juda sovuq keldi. Mavlono Hasanshohning hech narsasi yo'q edi, ahvoli juda og'ir edi. Qiyin ahvolga tushib qolgan Mavlono Hasanshoh o'g'lini chaqirib shunday dedi: "Motam tutgan kishilar kabi ko'k kiyimni kiyib, Mir Alisherning uyiga bor. Mir seni ko'rib hol-ahvol so'rasa, u kishiga otam dorulfanodan dorulbaqoga rihlat qildi, deb aytgin. Shundan keyin Mir senga takfin va tajhiz uchun mablag' beradi. Uni olib bozorga bor va ro'zg'or uchun bozorlik qilib kel".

Mavlono Hakimshohning o'g'li otasining topshirig'ini bajardi. Hazrat Navoiy uning otasi o'lganligi to'g'risidagi gapiga ishonib, ko'z yosh to'kdilar va unga xarajatlar uchun ma'lum miqdorda pul berdilar. Bir kundan keyin Mavlono Hasanshoh Mir Alisherning uylariga keldilar. Hazrati Mir u kishini ko'rib, taajjub bilan dedilar:

-Ey mulla, Siz o'lgan edingiz-ku?

Bunga javoban Mavlono shunday dedi:

-Ey Mir, agar o'sha Siz bergan in'om bo'lmaganida haqiqatan ham o'lgan bo'lar edim" [4].

Bir tomondan kulguli, boshqa tomondan esa nihoyatda qayg'uli bo'lgan ushbu voqea qalam ahlining qanchalik mushkul ahvolga tushib qolganliklaridan dalolat beradi.

Ijtimoiy vaziyat qanchalik og'ir bo'lishiga qaramay, Mir Alisher Navoiy yashab ijod qilgan zamonda ilm va ma'rifat yuksak darajada rivojlangan. Aynan shu davrda turkiy-o'zbek adabiyotiga Hazrat Navoiy tomonidan asos solindi. Fors-tojik adabiyoti namoyandalari bu davrdan oldingi 500-600 yillar davomidagi ijod mahsuli to'planib, mukammallashtirildi. Zullisonaynlik an'anasi rivojlandi. Tasavvuf ilmi taraqqiyotning eng yuqori pog'onasiga ko'tarildi. Shular bilgan birga, tazkirachilik maktabi shakllandi va turkiy hamda forsiy tazkiralarning eng sarasi aynan ushbu davrda vujudga keldi. Movarounnahr va Xuroson tazkirachilik maktabining eng buyuk namoyandalari aynan shu davrda yashab ijod qildilar. Tazkirachilikning rivojlanishida, eng avvalo, Hirot adabiy muhiti o'z hissasini qo'shgan. Shu yerda tazkira janri va uning turlari hamda shakllanish tarixiga to'xtalib o'tishni joiz deb bildik.

"Tazkira" so'zi lug'atda "zikr qilish", "eslash" ma'nosini ifoda etadi va adabiy-ilmiy atama sifatida shoirlar, olimlar va din ulamolari tarjimai holiga bag'ishlangan asar hisoblanadi [5]. Tazkira adabiyotshunoslik va tarix yo'nalishlarida olib boriladigan ilmiy tadqiqot ishlari uchun asosiy manbalarning biri sifatida xizmat qiladi. Ilgari tarjimai holga bag'ishlangan asarlarga "tabaqot", "ansob", "mu'jam" hamda "axbor" kabi nomlar ham berilgan. Hozirgi zamonda "tazkira" deganda asosan shoir va adiblarning hayot va faoliyatiga bag'ishlangan asar tushuniladi [6]. G'arb adabiyotida "antologiya" deb nomlangan adabiy asar ham tazkiraning bir turi hisoblanadi. Shoirlarning hayot va faoliyatiga bag'ishlangan asarlar juda ko'p bo'lib, ularning aksariyati tazkira unvoni bilan mashhur bo'lgan. Albatta bundan mustasno bo'lgan ba'zi bir asarlar ham mavjud. Masalan, Alixon Mubtaloiyning "Muntaxab ul-ash'or" nomli asari va yana bir nechta shu kabi asarlarni tilga olishimiz mumkin.

Shoirlar tarjimai holiga bag'ishlangan eng birinchi va mukammal asar bu Muhammad Avfiy Buxoroyniing "Lubob ul-albob"idir. Ushbu davrlarda Muhammadi Rovandiyning «Tazkirai musavvar»i (1172y), Kamoluddini Xutaniyning «Manoqib-ush-shuaro»si, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning «Chahor maqola»si (1177y), Dilovariyning «Kitob ush-she'r vash-shuaro»si kabi asarlar ham yaratilgan. Ilmiy manbalarda bular shoirlar hayot va faoliyatiga bag'ishlangan eng qadimiy asarlar, deb qayd qilingan. Ammo aynan "tazkira" deb atalgan eng qadimiy asar bu Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" nomli tazkirasidir.

Tazkiranavislik an'anasining vujudga kelishi va rivojlanishida arab adiblarining ham xizmatlari katta. Tazkira haqida ma'lumot berganda Abu Mansur as-Saolibiyniing xizmatlari xususida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Ushbu olim tomonidan yaratilgan "Yatimat ad-dahr fi mahosin al-asr" asari ham eng qadimgi tazkiralarda sirasidandir [7].

Xulosa va takliflar. Tazkirachilik tarixiga nazar soladigan bo'lsak, bu turdagi asarlarning yaratilishi, aynan tazkira uslubida ijod qilish, asosan, Movarounnahr va Xurosonda vujudga kelganligiga guvoh bo'lamiz. Tazkirachilik maktabi ham uzoq yillar davomida ushbu mintaqada shakllangan va undan keyin tazkirachilik san'ati boshqa mintaqalarga tarqalgan. Tazkirachilik maktabi rivojlanganidan keyin adiblar orasida ushbu janrda ijod qilish an'anaga aylandi va tazkiraviy asarning o'zi mavzu, mundarija, badiiy til va uslub jihatidan shakllandi. Xususan, XV asrlarga kelib tazkira janri juda rivojlandi. Ushbu davrda Alisher Navoiy tomonidan "Majolis un-nafois" tazkisasi ta'lif etilganligi, mazkur tazkiraning tarjimalari va boshqa mutafakkirlar tomonidan yaratilgan tazkiralarda XV asrda tazkirachilik maktabining yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Халлиева Г. Қиёсий адабиётшунослик. – Тошкент: "Академнарс", 2020. Б. 23.

2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Руин. – Балх: Султоний матбааси, 2008. – 338 б.
3. حسام الدين راشدى. فخرى و سه اثر او. مجله دانشكده ادبيات و علوم انسانی. مشهد ۱۳۵۰ خورشیدی
4. Айнӣ С. Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъу-л-вақоъ». -Душанбе, 1989. С. 58.
5. Ромпурӣ, Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. / М.Ғ. Ромпурӣ. - Ҷ. 1. - Душанбе: Адиб, 1987.с. 186
6. دایره المعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی. تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول. ۱۳۸۱
7. Ибадуллаев.А. Абу Мансур Ас-Саолибий. –Тошкент, “Ўзбекистон”. 1992. Б. 96